

спів». Наш спів, як на заході, унісонно-одноголосний, що вимагає супроводу органу. Правда, на цьому ґрунті церковного співу, ми давно вже почали єднання — і це також вело нас до нинішнього Собору, до єднання у вірі і Церкві».

Ніщо не єдило нас у церковному співі ані в музиці із Московщиною. Те «єднання» ставалось хіба в той спосіб, що на загарбаних здобутках нашої культури Москва плекала свою власну, дуже часто нашими руками, з якою ішла потім на підбій душ на наші землі. Що це факт, а не ніяка «пропаганда», переконують свідчення скромного і безстороннього очевидця XVII століття — Павла з Алеппо.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ГРЕЦЬКОГО СПІВУ У МОСКВІ В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Зацікавлення грецьким співом (*напівом* за українською термінологією, *розспівом* — за російською) розпочалося у Москві на початку другої половини XVII ст. і тісно пов'язано з Україною. Диякон Мелетій, грек, який чи не найбільше спричинився до поширення грецького співу у Москві і постійно навчав грецького співу росіян, мабуть, деякий час перебував в Україні, бо, як йдеться в документах, навчав також і партесного співу (див. документ за описом Н. Бантиш-Каменського під 1658 роком). Грецький напів в Україні був відомий ще з XVI ст. і наприкінці цього століття його переведено на лінійний запис. Цей грецький напів за українськими і білоруськими нотолінійними Ірмолоями був новітнім стильовим явищем, відомим під назвою калофонного співу, і в українсько-білоруській церковній монодії вирізняється витонченою музичною формою, віртуозним блиском та наповненням мелізматичними елементами¹.

¹ Див.: Г. Васильченко-Михно. Херувимская песнь: о преемственности греко-византийской традиции (опыт компаративного анализа) // *Вопросы анализа вокальной музыки. Тематический сборник научных трудов* / ред. В. Москаленко. Киев 1991, с. 49–66; Г. Васильченко-Михно. Як співали на Афоні (до питання про походження грецького розспіву) // *З історії української музичної культури: Тематичний збірник наукових праць* / Київська консерваторія ім. П. І. Чайковського. Київ 1991, с. 25–36; О. Цалай-Якименко. Перекладна півча література XVI–XVII століть в Україні та її музично-віршова форма // *Записки НТШ*, т. 226: Праці Музикознавчої комісії. Львів 1993, с. 11–40; О. Цалай-Якименко, Ю. Ясиновський. Греко-византийська гимнографія в контексті української культури XVI–XVIII ст. // *Другий Міжнародний конгрес українців: Історіографія українознавства, етнологія, культура: Доповіді і повідомлення*. Львів 1994, с. 163–166; Y. Yasinovskiy. The Repertoire of the Greek Chant in the Ukrainian Hymnographical Anthology *Heirmologion* // *X Musica Antiqua Europae Orientalis*, т. 1: *Acta Scientifica*. Bydgoszcz 1994, с. 375–380; А. Цалай-Якименко, Ю. Ясиновський. Греко-византийская гимнографія в контексте украинской певческой культуры XVI–XVII вв. // *Славяне и их соседи: Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время*. Москва 1996, с. 169–173; Y. Yasinovskiy. Greek Chants in the Ukrainian Hymnographical Anthology *Heirmologion* // *Byzantium: Identity, Image, Influence* / XIX International Congress of Byzantine Studies. Copenhagen 1996, № 633; Ю. Ясиновський. Грецькі тексти в українській сакральній монодії // *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 5: **ПРОСФΩΝΗΜΑ: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича**. Львів 1998, с. 715–726; Ю. Ясиновський. Репертуар грецьких напівів в українських нотних Ірмолоях // *Українське музикознавство*, вип. 28. Київ 1998, с. 107–117; Ю. Ясиновський. Репертуар греческого напева в українських певческих сборниках // *Гимнология: Ученые записки Научного центра русской церковной музыки имени протоиерея Дмитрия Разумовского*, вип. 1, кн. 1. Москва 2000, с. 356–366.

Пропонуємо зацікавленому Читачеві два блоки матеріалів про поширення грецького співу в Москві: публікацію витягів про грецький спів з описів документів фонду РДАДА «Сношения России с Грецией» (ф. 52), які здійснив ще наприкінці XVIII ст. видатний український і російський історик і архівіст Микола Бантиш-Каменський (1737–1814), а тепер опублікував відомий російський історик і дослідник грецьких рукописів Борис Фонкич, і витяги про грецький спів у Москві з так званої «Книги записной». Обидва матеріали доповнюють і уточнюють джерела до розповсюдження грецького співу в Москві та виразно засвідчують українське посередництво в цьому процесі.

Матеріали з книги М. Бантиш-Каменського підготував Юрій Ясіновський, а «Книги записной» — одеська дослідниця Тетяна Каплун.

I

Н. Н. Бантыш-Каменский. Реестры греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел (Российский государственный архив древних актов, фонд 52, опись 1) / відп. ред., автор передмови Б. Л. Фонкич [=Россия и христианский Восток: Библиотека, 2]. Москва 2001. 415 с.

Москва, РГАДА, ф. «Сношения России с Грецией» (ф. 52) — документи з історії відносин Росії з грецьким світом; опис наприкінці XVIII ст. склав Микола Миколайович Бантиш-Каменський².

1655 р., листопад — приїзд до Москви грецького ієродиякона Мелетія³ з листом від царгородського патріярха.

ф. 52, 11 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 86; Фонкич, с. 121, № 9

1658 р., вересень–грудень — прохання грецького диякона Мелетія, який навчав півчих партесного співу, про виділення йому на цей рік *кормових* грошей і відпуск до Троїцького монастиря.

ф. 52, 8 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 92; Фонкич, с. 127, № 2b

1659 р., 12 і 13 вересня — про надання кормових грошей на цей рік грецькому диякону Мелетію, який навчав у Москві півчих⁴.

ф. 52, 12 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 93; Фонкич, с. 128, № 3d.

² Документи цього архіву містять багато цінних матеріалів до історії культурних зв'язків Росії з Україною у XVII ст. — візити українських церковних ієрархів, священників, ченців до Москви за матеріальною підтримкою, приїзд українців до Московії для праці на культурно-освітній ниві, участі у церковних справах і т. п.

³ Мабуть, той сам Мелетій як учитель згаданий під 1645 р. — очевидно, ще в Греції (див. там само, с. 86, № 30).

⁴ Тоді ж видано гроші «києвлянину иеромонаху Епифанию» — мабуть, мова йде про Епифанія Славинецького, відомого українського культурно-освітнього діяча і пере-

1660 р., 5 вересня — перебування в Москві грецького ієродиякона Мелетія для навчання грецького нотного співу

ф. 52, 3 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 95; Фонкич, с. 131, № 2.

1662 р., 8 травня — прохання грецького ієродиякона Мелетія додати йому кормових грошей.

ф. 52, 3 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 98; Фонкич, с. 135, № 23.

1663 р., 6 серпня — приїзд грека Івана Юр'їва з листами ієродиякона Мелетія.

ф. 52, 8 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 99 зв.; Фонкич, с. 137, № 3 а.

1664 р., 21 березня — приїзд з Ясс греків Миколая Юр'їва і Петра Васильїва з листами від ієродиякона Мелетія.

ф. 52, 7 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 100 зв.; Фонкич, с. 139, № 12.

1666 р., 6 червня — відпис з Терека про надіслання з Шемахи грецьким дияконом Мелетієм двох аргамаків до государеві конюшні.

ф. 52, 2 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 107; Фонкич, с. 150, № 67.

1667 р., вересень — перебування у Москві грецького ієродиякона Мелетія.

ф. 52, 6 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 110; Фонкич, с. 154, № 4.

1669 р., 4 червня — від'їзд з Москви александрійського патріярха Паїсія до Константинополя з государевими грамотами до вселенських патріярхів; супроводжував його ієродиякон Мелетій.

ф. 52, 166 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 113; Фонкич, с. 158, № 27.

1669 р., 27 жовтня — приїзд з Києва грека Пантелея Пера з відписами від грецького ієродиякона Мелетія, якого послали за провідника з александрійським патріярхом.

ф. 52, 10 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 117 зв.; Фонкич, с. 163, № 14.

1670 р., 29 серпня — архимандрит Нікольського грецького монастиря Соломон звертається до государя про неповернення грошей ієродияконів Мелетію греком Христофором Лімберовим.

ф. 52, 4 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 120; Фонкич, с. 167, № 76.

1670 р., жовтень — переклад листа Афанасія Несторова до диякона кир Мелетія з проханням посприяти перед государем дати йому милостиню.

ф. 52, 4 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 120; Фонкич, с. 167, № 77.

1671 р., 13 вересня — чолобитна газького митрополита Паїсія, Атонського архимандрита Соломона і диякона Мелетія про надання їм поденного корму.

ф. 52, 8 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 123 зв.;
Фонкич, с. 172, № 54.

1671 р., 6 вересня (!) — чолобитна грецького ієродиякона Мелетія про надання йому на цей рік кормової плати.

ф. 52, 15 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 124;
Фонкич, с. 173, № 4b.

1671 р., 27 листопада — приїзд до Москви служок грецького ієродиякона Мелетія, яких посилали у Волощину.

ф. 52, 9 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 124 зв.;
Фонкич, с. 173, № 16b.

1672 р., 9 вересня — чолобитна грецького ієродиякона Мелетія про надання йому на цей рік кормових грошей.

ф. 52, 14 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 127;
Фонкич, с. 176-177, № 2b.

1673 р., 8 вересня — чолобитна грецького ієродиякона Мелетія про те, щоб не затримували його людини Юрія Юр'єва, який привіз на продаж кумачі.

ф. 52, 7 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 128;
Фонкич, с. 178, № 1.

1673 р., 13 вересня — відпуск з Москви ієродиякона Теодосія, який навчався у ієродиякона Мелетія церковного співу.

ф. 52, 4 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 128;
Фонкич, с. 178, № 2.

1675 р., 20 серпня — чолобитна ієродиякона Мелетія про повернення йому коштів за незаявлені товари, бо мито платити йому не належить.

ф. 52, 16 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 129 зв.;
Фонкич, с. 181-182, № 11.

1676 р., 13 січня — чолобитна до Посольського приказу піддячого Никити Алексєєва про видачу йому государєвої плати для випровадження до Львова батька ієродиякона Мелетія.

ф. 52, 13 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 132 зв.;
Фонкич, с. 1839, № 9.

1676 р. (без уточнення дня і місяця) — чолобитна ієродиякона Мелетія про видачу йому замість поденного корму і пиття плати 300 р., а також з Приказа *большого приходу* кінського корму.

ф. 52, 11 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 132 зв.;
Фонкич, с. 183, № 12.

1680 р., 16 вересня — 1682 р., 23 листопада — чолобитна у справі грека Константина Петрова, якого за обмовою грека ієродиякона Мелетія заслано до Якутська і який просить переглянути справу.

ф. 52, 54 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 138 зв.;
Фонкич, с. 190, № 16.

1683 р., 6 квітня — чолобитна ієродиякона Мелетія за компенсацію грішми, взяту у нього в Майстерську палату «объярь».

ф. 52, 14 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 140 зв.;
Фонкич, с. 192, № 16.

1686 р., 16 лютого — суперечка про майно грецького ієродиякона Мелетія між ієромонахами Лихудієвими та греком Юрієм Юрієвим.

ф. 52, 23 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 143;
Фонкич, с. 196, № 8.

1697 р., 2 грудня — чолобитна грецька півчого дяка Симонова у справі позову на волошина Андрія Лук'янова в неплатежі «зажилых» грошей.

ф. 52, 18 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 161;
Фонкич, с. 219, № 5/2.

1698 р., 2 серпня — прохання грецьких капітанів Стоматія Мануйлова й Андрія Петрова, які від'їжджають до Воронежа, долучити до них для церковного співу ієромонаха Калиника з грецького монастиря.

ф. 52, 3 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 160;
Фонкич, с. 221, № 19.

1707 р., 16 вересня — про відправу сербського митрополита Єфрема з ризницею і півчими в похід в армію, що знаходилася у Польщі.

ф. 52, 6 арк.; опис Бантиш-Каменського, арк. 180 зв.;
Фонкич, с. 245, № 23.

Підготував Юрій Ясіновський

II

Книга записная як нарративне джерело до історії грецького розспіву у Москві

«Греко-руські півчі паралелі» — одна з важливих тем музичної медієвістики, межі якої дуже широкі. До однієї з них можна віднести таке явище церковно-співочої культури другої половини XVII і XVIII ст. як грецький розспів. Саме визначення розспіву як *грецький* вказує на існування певного зв'язку між ним і грецькою культурою. Дослідження грецького розспіву дозволяє наблизитися до глибшого опрацювання східнослов'янського церковного співу в контексті «національне — інтернаціональне», «своє — чуже». Поява у рамках стійкої стильової системи принципу багаторозспівності засвідчує усвідомлення московськими півчими XVII ст. факту національної специфіки (принаймні на рівні назв розспівів — грецького, болгарського, київського).

Однією з причин популярності і швидкого поширення піснеспівів грецького розспіву у церковно-півчій практиці з середини XVII ст. є спалах прогрецьких настроїв у придворних колах того часу⁵. Перші

⁵ Детальніше про це див.: Т. Каплун. До історії грецького розспіву // *Музичне мистецтво і культура*. Одеса 2000, с. 231-237.

згадки про використання у богослуженні піснеспівів грецького розспіву трапляються в нарративних джерелах середини XVII ст.⁶ З них найбільший інтерес становить «Книга записная облачением и действу великаго государя святейшаго Никона, архиепископа царствующаго града Москвы и всея великия и малыя и белыя России патриарха», опублікована А. П. Голубцовим за рукописом Синодальної бібліотеки (№ 93, арк. 1–129)⁷.

Окрім *Книги записной*, до цього видання увійшли ще чотири пам'ятки Чиновники московського Успенського собору. Видавець у передмові пише, що Чиновники — це «видозмінені щоденні записи соборної служби, (...) являють собою відносно оригінальні літургійні твори, головним джерелом для яких стала московська тогочасна літургійна практика»⁸. Перші три Чиновники — богослужбові пам'ятки часів патріярха Філарета (20–30-ті роки XVII ст.), четвертий — короткий Чиновник служб Успенського собору початку XVIII ст.

У Чиновниках *Книга записная* займає особливе місце. Як вказує А. П. Голубцов, «в I половині XVII ст. т. зв. богослужбові записки [велися] і при соборі, і при патріяршому дворі [...]». Упорядники *соборних* записок [...] слідували більше за ходом служби, її перебігом; [а *патріярших*] — за облаченням патріярха, архиєпископа, дияконів, півчих дяків і піддяків [...] та облаштуванням богослуження. Перші за своїм змістом є переважно літургійні [Чиновники], другі, патріярші виходи — записки, які писалися попразнично [*Книга записная* у цьому випадку]»⁹.

Проте Чиновники викликають зацікавлення не лише як джерело для вивчення богослуження Успенського собору, але й як матеріал для характеристики відношення до церковного обряду того чи іншого патріярха. Запис служб проводили в зошитах, з яких збереглися не всі. Запропонована пам'ятка дає можливість глибше пізнати зміст і характер архиєрейських служб патріярха Никона за 1655–1658 роки, оповідає про служби з патріярхом у дні воскресні і празничні, хресні ходи та ін. Хоч записки не охоплюють повного кола річних служб, проте дозволяють виявити загальну картину богослужень в Успенському московському соборі середини XVII ст.¹⁰

Першим у музикознавчому аспекті звернув увагу на цю пам'ятку Н. Д. Успенський: «Збережена *Книга записная* містить детальний виклад

⁶ Там само, с. 235–236.

⁷ Вперше повністю опублікував А. П. Голубцов у *Чтениях Общества истории древностей российских* 1907 року (ЧОИДР, кн. 4. Москва 1907, с. 235–303), а повторно з вичерпними коментарями опубліковано: А. П. Голубцов. *Чиновники московского Успенского собора*. Москва 1908.

⁸ А. П. Голубцов. *Чиновники*, с. IX.

⁹ Там само, с. XV.

¹⁰ Там само, с. XXI–XXIII.

декоративної сторони богослужіння Никона і свідчить про те значення, якого надавав їй патріярх»¹¹. Проте він не торкнувся цілісного змісту пам'ятки, пов'язаної з репертуаром піснеспівів грецького розспіву часів патріярхату Никона. Завдяки цій пам'ятці маємо конкретні свідчення побутування в церковній практиці середини XVII ст. грецького розспіву, що становить великий науковий інтерес.

А. П. Голубцов стверджує, що упорядників літургійних записок (очевидців та учасників служб) було декілька і один з них — півчий дяк¹², що дає можливість визначити професійну термінологію досліджуваного розспіву. *Книга записная* подає такі визначення грецького розспіву: «гречески», «греческаго роспеву», «греческая болшая», «по гречески меншее», «из греческаво перевода», «греческаго переводу».

Вивчення цього джерела дозволяє окреслити репертуар грецького розспіву, що виконувався у 50-х роках XVII ст. у московському Успенському соборі, «матере церквам царствующаго града Москвы и всея великия Русия», як писали книжники XVII століття. Аналіз тексту *Книги записной* показує, що до середини XVII ст. у московському Успенському соборі грецьким розспівом було розспівано понад 40 текстів. Більшість їх відноситься до празничних (стихири, тропарі, кондаки, сідальні, припіви, канони празникам — Різду та Успенню Богородиці, Різду Христову, Богоявленню, Воздвиженню, Покрову, арх. Михайлу, пр. Анні).

Піснеспіви грецького розспіву використовувалися не лише в літургійній практиці, але й у побуті патріярха Никона і царя Олексія Михайловича: у грудні 1657 року патріярх зустрів царя після польського походу у В'язьмі, і царю співали дорогою півчі дяки *С нами Бог*, а пізніше всі разом співали *Достойно есть*. Співали також стихи у грецькому перекладі під час трапези («И стол был у государя царя в золотой полате [...] и пели в стол стихи греческого перевода»).

Окрім Успенського собору, патріярх служив і в Чудському монастирі, що дозволяє припустити поширення піснеспівів грецького розспіву і в рукописах цього монастиря.

У цій пам'ятці є також відомість про те, що у службі, окрім півчих дяків і піддяків кафедрального собору, брали участь грецькі та київські півчі. Ці факти підтверджують припущення Д. В. Разумовського про ймовірність появи грецького розспіву завдяки грецьким і київським півчим, які брали участь у богослуженні.

Нижче у *Додатку* публікуємо уривки з цієї пам'ятки, в яких йдеться про грецький розспів¹³.

¹¹ Н. Д. Успенский. *Древнерусское певческое искусство*. 2-е изд. Москва 1971, с. 333.

¹² А. П. Голубцов. *Чиновники*, с. XXXVI.

¹³ Фрагменти цитуються за першим виданням 1907 року.

Додаток

1. «Генваря в 5 день 165 [1657] в навечерии Святых Богоявлений [...] литургия была по уставу [...], а к вечерни был благовест в новой большой колокол. И государь святейший патриарх шел со властьюми и с бояры в соборную церковь [...]. И, пришед в церковь, стал на своем святительском месте среди церкви [...] И, став на месте, осенял на церковь свещами и по чину облачался во все облачение новое [...], а подьяки пели многолетье гречески. И потом начал архидакон вечерню» (с. 238).
2. «А ко всенощному государь святейший патриарх [Никон] шел со властьюми и бояры в церковь, а пред ним, государем, шли подьяконы и подьяки в красных стихерах, а стих пела одна станица, а вход приказал себе, государю, петь по гречески меншея» (с. 239).
3. «Февраля во 8 день в вечеру канон субботы мясопустныя. Того же дня вечерня большая [...]. К литургии был благовест в валовые колокола. Тако государь святейший патриарх пошел с своего места со кресты, а иконы несли меншие на уготованное место на воспоминание страшного суда, а пред ним, государем, подьяки, идучи, пели *Тон деспотин* греческую болшую» (с. 241).
4. «Во 166-м году [1658] вход был святейшему государю патриарху в церковь по обычаю. [...]. И, дошед до уготованного места, стал на своем месте. Сотворя начало, осенял на все страны с посохом и потом кадил. [...]. И действие было по обычаю, а Евангелие чли на все четыре страны [...]. И государь патриарх совершил святое Евангелие, а певчие с подьяки пели *Ис полайти деспота* гречески на середине» (с. 242).
5. «В пяток первые недели поста по благовесту к той же церкви, Филиппу апостолу, пришел святейший государь патриарх к часам и в часы стоял в трапезе. И как приспе время: *В царствии си* [...]. И по отпусе святейший государь патриарх и с трапезы вошел в церковь св. апостола Филиппа, и архидакона стречал с кандилом. И стал на своем святительском месте среди церкви на ковер и на орлеце, и подьяки пели *Достойно* и многолетье греческое [...].» (с. 244).
6. «165 года [1657] февраля в 15 день, в первую неделю святого великого поста, было всенощное в соборе [...]. Того же дни в полчаса дни благовест был в воловой, и по благовесту святейший государь патриарх прииде в соборную церковь по чину и облачался на своем святительском месте. А в то время ключари [...] выносили из соборныя церкви иконы на уготованное место [на площади за церковью] образы местные болшие [...] и в то время от Благовещения пресвятыя Богородицы пришли с большими иконами, и государь царь прииде в соборную церковь, и потом начали исхождение в литию [...]. И

- пришед государь царь и государь патриарх, стали на своих уготованных местех [...]. И все действие было по Триоди, а многолетие кликал, как в Навечерии Рожества Христова и Богоявления, и на правой стране пели дьяки с подьяки. И по ектении отпуст *Честнейшу* и осенение. И по осенении государь патриарх благословил крестом властей и святою водою кропил, а государь царь у действия не был. И по кроплении паки со креста пошли в соборную церковь тем же чином, и идучи дьяки певчие с подьяки пели стихиру 1-ю по-гречески» (с. 245).
7. «Во 165-м году [1657] декабря в день 6 встречал [...] Никон[...] в Вязме государя царя и великого царя князя Алексея Михайловича [...]. Патриарх говорил титулу государю царю, и потом говорили ево государевы подьяки рацею, пели певчие дьяки, пред ним государем царем и государем патриархом идучи на его государев царев двор и в хоромы *С нами Бог* по-гречески, а шли по-станишно и пели все вместе до государевых хором. И как пришли в государевы хоромы и, вшед в переднюю, пели *Достойно есть* по-гречески, такожде все вместе» (с. 261).
 8. «В понедельник Святаго Духа [...] к вечерни приказал государь патриарх петь малую вечерню Антиохийскому патриарху, на Иверском подворье и всенощное и святить церков с ево греческими властьюми. И как Антиохийский патриарх к вечерни пришел, и принес с собою в церковь святых мощи и, поставя, учредил, и потом повеле начати вечерню малую и пели греци; тако же и всенощное пели грецы» (с. 264).
 9. «Мая в 27 день, во вторник Троицкия недели на Пасце, к литургии [...] ходы, и повеле государь патриарх начати чин литии [...]. И как будут близ Иверского подворья, и Антиохийский патриарх государя святейшаго патриарха встретил со своими греческими властьюми [...] И, общед трижды [церковь на Иверском подворье]; Антиохийский патриарх все действовал освящение и литургию служил, и пели греки, ево старцы. [...] Начали часы и литургию [в Успенском соборе], а говорили и пели грецы [...].» (с. 265).
 10. «Августа в 14 день. Ко всенощному благовест был в большой старый колокол за пол 8 часа [...]. И пели всенощное дьяки певчие, а к стихерам запевы и стихиры пели певчие с подьяки по-греческому, а славник по-русски, а литию пели соборяне на роспев, а стиховну дьяки на глас, славник на роспев» (с. 278).
 11. «Сентября в 1 день благовестили ко всенощному за 7 часов. [...]. Того же дни к проведению лета благовест был воловой, и по благовесту святейший государь патриарх пришел в соборную церковь и обла-

- чался по чину [...]. И действо было по Чиновнику печатному против прежнего и против Потребника Киприяновского, и после отпуска Государь святейший патриарх государю царю здравствовал, говорил титулу, а потом протодьякон кликал государю царю многолетие по тетратем, что з греческаво переводу переведены, и подьяки пели концы по крылосом, а многолетие пели *Многа лета*, а государю патриарху *Ис полайти деспота*» [...]
12. «Сентября в 5 день [...] святейший государь патриарх был у вечерни в Чюдове монастыре; праздновали архангелу Михаилу и пели у праздника вечерню малую крылошане. И после вечерни [...] пели молебен, а канон пели протопопы Богородице *Воду прошед* греческой, а в соборной церкви у Успения Богородицы пели вечерню болшую».
 13. «В 6 день [сентября] ко всенощному [...] пели всенощное и заутреню крылошане, а тропар и седалны воскресные пели певчие дьяки с подьяки по-гречески» (с. 279).
 14. «В 12 день [сентября] [...] пели заутреню певчие дьяки и для отдания праздника, а тропар и седалны пели греческие певчие дьяки с подьяки» (с. 280).
 15. «Сентября в 14 день ко всенощному благовестили. Святейший государь патриарх у всенощной был в соборе, и всенощное и заутреню пели певчие дьяки. [...] И как допевали Славословие, в то время государь патриарх пришед к престолу и покадив честный крест [...] и понесе животворящий крест на главе северными вратами под руки его, государя, вели два митрополита, а в то время певчие дьяки и подьяки пели *Святый Боже* греческую болшую. [...] протодиакон *Премудрость прости*, и певчие с подьяки пели тропарь кресту *Спаси господи люди своя* греческаго переводу» (с. 281).
 16. «И по воздвижении положил святыи крест на налое и пели певчие дьяки с подьячии *Слава и ныне*, кондак: *Вознесыйся* греческаго переводу» [...].
 17. «Сентября в 17 в 6 часов дня [...] после молебна [...] патриарх государю царю здравствовал, а певчие дьяки с подьяки пели припелы, что преведены с греческого переводу» (с. 282).
 18. «Октября в 1 день святейший патриарх был у всенощного у праздника Покрова Богородицы на рву [...]. Ход был к празднику по чину; государь царь во входу был и обедню у праздника слушал. А по входу пели канон протопопы Богородице *Воду прошед* по-гречески, и на Лобном месте была статья и евангелие, а, вшед к празднику в церковь, допевали канона девятую песнь, и потом часы и литоргия [...]. И государь святейший патриарх [...] вышед из олтаря, став среди церкви на ковре [...], повеле начати молебен. [...] Пришед к соборной

- церкви, протопопы пели *Достойно* по-гречески и прочие стихи пели в церкви того же канона» (с. 263).
19. «Октября в 2 день благовестили [...] в полтора часа дни [...]. И пели певчие дьяки с подьяки по крылосом *С нами Бог* греческаго роспева, а канон на молебне пели протопопы и певчие дьяки и подьяки Богородице *Воду прошед*. И по отпущеніи молебна кликал протодьякон среди церкви о здравии государю царю по тетратем, что переведены з греческого переводу, а певчие дьяки и подьяки пели по-гречески» (с.285).
 20. «Ноября в 14 день ко всенощному благовестили за 7 часов. Государь святейший патриарх у всенощного был у праздника же [...]. На благословении хлебов тропарь пели греческаго роспева».
 21. В 21 день ко всенощному благовестили [...]. Государь святейший патриарх у всенощного был у праздника, у Введения Богородицы Златоверхова [...]; на благословении хлебов тропарь пели греческого переводу» (с. 287).
 22. «Ноября в 24 день ко всенощному благовестили за 8 часов [...]. Государь святейший патриарх был у всенощного был у праздника; на благословении хлебов и на Бог Господь пели певчие с подьяки греческого роспева. По кафизме седалны пели греческаго же роспева».
 23. «Ноября же в 26 день святейший государь патриарх у малыя вечерни был у праздника в Знаменском монастыре [...] и пели молебен Богородице протопопы и певчие и подьяки канон *Воду прошед* греческого переводу [...]. Государь святейший патриарх у всенощного был у праздника [...]. На благословении хлебов тропарь пели греческого переводу и на *Бог Господь*» (с. 288).
 24. «Декабря в 20 день, в неделю святых отце в после вечерни пели молебен у чудотворцев гроба [митрополита Петра]; канон пели Богородице *Воду прошед* греческого роспева. [...] ко всенощному благовестили [...]. Литию протопоп з братьею пели знаменную; на благословении хлебов тропарь предпразднеству и святому пели греческого переводу» (с. 289).
 25. «166-го [1658] декабря в 24 день [...] к вечерне благовестили [...] и пели Вечерню по уставу на *Господи воззвах* стихиры на глас, славник на распев греческого переводу» (с. 290).
 26. «А пред многолетием после литоргии [...] певчие подьяки пели тропарь и кондак празднику греческого роспева [...], потом многолетье [меншаго роспева]».
 27. «И пойде государь святейший патриарх в свою государеву крестовую полату, [...] един лампадарь до лестницы [проводил] и, проговорил *Тон деспотин* [...]».
 28. «166-го [1658] декабря в 25 день на Рождество Христово, ко всенощному благовестили и по благовесту государь святейший патриарх

- вшед в соборную церковь, став на своем государевом месте и осенял на все страны. А певчие и подьяки пели *Ис полайти деспота* [...]. И по кажении вшед в олтарь протопоп з дьяконом, и начали нефимон, а *С нами Бог* пели певчие дьяки греческого перевода. А на изхождении литии государь патриарх сходил на сход, а стихеры пели протопоп з братьею знаменныи, *Слава и ныне* пели певчие с подьяки греческого перевода [...]. На *Бог Господь* тропарь и седалны по кафизмам греческого перевода [...]. И каноны пели певчие дьяки с подьяки греческого перевода и кондак, [...] а припелы на 9-й песни и светилен пели по-гречески, а хвалитные стихеры и славник знаменный пели протопоп з братьею, а славословие пели киевские певчие с подьяки» (с. 291).
29. «Того же дни благовестили к обедне [...]. Пришед к государю царю в золотую полату, пели певчие и подьяки тропарь *Рождество твое, Христе Боже наш* греческого перевода, [многолетие царю] по тетрати, что греческого перевода, а певчие с подьяки пели многолетие среднего перевода» (с. 292).
30. «И по отпущении святыя литургии святейший государь патриарх чол поучение в Минеи месячной в большой: Слово на Рождество Христово. И по прочтении певчие и подьяки пели: Тон деспотин [...]. Святейший государь патриарх пошел в свою государеву крестовую полату [...], на рундуке святейший государь патриарх осенял на все страны, а лампадарь в это время говорил *Тон деспотин* полное. [...] и стол был у государя царя в золотой полате [...] и пели в стол стихи греческого перевода».
31. «В 166-м [1658] в навечерии Святаго Богоявления вечерня, литургия [Василия Великого] [...] изхождения ко крестилнице [...] поиде со кресты к соборной церкви [...] причащался государь царь [...], власти и бояре и все православные христиане [...]. А как государь патриарх причащал государя царя [...] и потом и протчих, и в то время певчие пели и с подьяки тропарь празднику по-гречески многожды [...]. И пели певчие многолетье государю большое, а государю патриарху пели *Ис полайти деспота* трижды».
32. «Генваря против вторагонадесяти числа празновали Татияне мученице [...] после вечерни пели молебен [...], а на молебне пели канон *Воду прошед* Богородице по-гречески» (с. 295).
33. «Генваря в 14 день в отдание Богоявлению у заутрени [...] тропарь и седалны и канон пели по-гречески все вместе» (с. 296).
34. «Февраля в 2 день, в праздник Стретения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. [...] ко всенощному был благовест в большой колокол за 8 часов, и по благовесту государь патриарх пришел в собор к Стретению [...]. И всенощное пели по уставу, а канон пели дьяки певчие по гречески».

35. «Февраля в 3 день празнество было Анне пророчице [...] и после малой вечерни государь патриарх и молебну облачался [...], и молебен пели по уставу, а канон пели *Воду прошед* по-гречески» (с. 299).
36. «Февраля в 12 день, на память Алексея митрополита московскаго и всеа Росии чудотворца, у малей вечерни в Чюдове монастыре и государь царь был же. И после вечерни молебен пели Богородице: *Воду прошед* по гречески» (с. 299–300).
37. «В туж неделю сыропустную [...] пели вечерню по уставу. И после отпуста государь патриарх чел поучение, и певчие дьяки и подьяки пели *Тон деспотин*» (с. 301).
38. «166-го [1658] году в неделю православия [...] пели *Бог Господь* на распев по гречески» (с. 302).
39. «[...] дьякон кликал святейшему государю патриарху многолетие и протопопы пели *Исполайти, деспота*, трижды по гречески» (с. 303).

Підготувала Тетяна Каплун